

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ТА АТЕСТАЦІЇ НАУКОВИХ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

*Лобанова Л.С.,
Центр досліджень науково-технічного потенціалу
та історії науки ім.Г.М.Доброва НАН України*

Тенденції розвитку світової науки зумовлюють зростання її ролі і значення у розвитку людства. Для того, щоб посісти належне місце серед інших країн світу та стати на шлях інноваційного розвитку економіки, Україна має визнати національним пріоритетом саме розвиток її науково-технічного потенціалу. Це зумовлює необхідність вдосконалення правового регулювання суспільних відносин у сфері підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Для цього Центром досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім.Г.М.Доброва НАН України були організовані відповідні дослідження і сформована робоча група з числа авторитетних науковців, яка розробила проект Закону України «Про підготовку та державну атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації».

Аналіз системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації виявив, що за деякими параметрами вона прогресивніша у порівнянні з аналогічними системами ряду розвинутих країн світу, саме :

- кожен громадянин України може реалізувати своє конституційне право на наукову діяльність і здобуття наукового ступеня зручним для себе шляхом незалежно від раси, статі, місця роботи і проживання тощо;

- діє на всьому просторі країни єдина база нормативно-правових документів, в рамках яких функціонує ця система;

- організаційно систему підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації віднесено до сфери науково-технічної діяльності;

- функціонує центральний орган виконавчої влади – Вища Атестаційна Комісія , яка реалізує державну політику щодо розвитку наукового потенціалу;

- економічна доцільність державної атестації наукових кадрів вищої кваліфікації очевидна. Державне фінансування вищої та післядипломної освіти, виконання наукових досліджень, доплат за науковий ступень і вчене звання, наукових пенсій потребує адекватної віддачі та контролю за якістю функціонування наукового потенціалу.

Разом з тим, виконаний аналіз виявив наступні суттєві системні проблеми, які обумовлені ускладненням ситуації у науково-технологічній сфері та наростанням загроз науково-технологічній безпеці держави.

По-перше, треба констатувати існуючу наявність розриву між реальним процесом наукових досліджень і підготовкою наукових кадрів вищої кваліфікації.

Після набуття державою незалежності спостерігається стрімкий розвиток мережі наукових закладів, що здійснюють підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації. В період 1991-2004 рр. кількість наукових закладів, що мають аспірантуру щорічно зростала і збільшилася в 1,7 рази Найвищі темпи зростання кількості аспірантур були у вузівському секторі науки. Відповідно в 2,1 рази зросла і кількість аспірантів. Кількість наукових закладів, що мали докторантуру збільшилася в 2,6 рази, а чисельність докторантів в 2,5 рази. При цьому останні п'ять років чисельність докторантур у науково-дослідних інститутах, тобто в академічному та галузевому секторах науки, залишалася незмінною, а у вищих навчальних закладах щорічно зростала на 10 докторантур.

В іншій ситуації цей факт свідчив би про зростання обсягів наукових досліджень та розширення фронту наукових та науково-технічних робіт. Проте насправді в ці роки відбувалося прямо протилежне – загальний обсяг фінансування науки в Україні

скоротився майже втричі, настільки ж скоротилася чисельність виконавців наукових і науково-технічних робіт.

За даними Держкомстату України галузь технічних наук, яка в найбільшій мірі пов'язана з високотехнологічними галузями економіки, особливо відрізняється негативними тенденціями зміни всіх параметрів науково-технічного потенціалу вищої кваліфікації. Період 1995 –2004 роки характеризується негативною структурною динамікою наукового потенціалу як з науковим ступенем доктора наук (зменшення з 26% в 1995р. до 18% в 2004 р.) при зменшенні абсолютної кількості на 30%, так із науковим ступенем кандидата наук (з 38% до 24% відповідно) при зменшенні абсолютної чисельності на 53%. Це пояснюється як зменшенням на 11% кількості наукових організацій, що виконували науково-технічні роюоти в цій галузі, так і відтоком науковців в інші сфери діяльності, особливо в бізнесові структури технічного спрямування. Якщо співставити кількість виконаних наукових і науково-технічних робіт і кількість докторантів за галузями наук, то виявиться, що в 2004 році найбільша кількість таких робіт належить галузі технічних наук (69,8% всіх виконаних робіт в країні), але підготовка докторів наук тут у незрівнянно менших масштабах , ніж в інших. До того ж в галузі технічних наук середня чисельність докторів наук в одній організації у порівнянні з іншими галузями наук найменша і становить 1 особу, а кандидатів наук – 5 осіб.

В цей же період відбувся спад абсолютної кількості наукового потенціалу з ступенем доктора наук в таких галузях наук, що безпосередньо зв'язані з високотехнологічними галузями економіки, як фармацевтичні (на 36%), хімічні (на 13%) та біологічні (на 8%) науки.

Отже зростання чисельності аспірантур і докторантур зовсім не було пов'язане з розвитком наукового пошуку, а підготовка кандидатів і докторів наук все частіше перетворювалася у псевдонауковий процес для отримання відповідних дипломів.

Офіційна статистика підтверджує цей факт. Особливе занепокоєння викликає вузівський сектор науки. Так, кількість вищих навчальних закладів, які мали аспірантуру (235 в 2004р.), перевищувала кількість закладів вузівсько-го сектору науки, які виконували наукові та науково-технічні роботи (168 в 2004 р.) майже на 30%. Вибіркова перевірка також підтвердила факт, що в ряді наукових закладів всіх секторів науки, які навіть виконували певні наукові та науково-технічні роботи, готувалися кандидатські та докторські роботи та захищалися дисертації за науковими напрямами, з яких дана організація не мала жодної зареєстрованої дослідницької теми.

Все це призводить до того, що аспіранти та докторанти, не маючи необхідної наукової та експериментальної бази для підготовки дисертації, готують компілятивні роботи, які не додають нових знань і не мають наукової цінності. Тому *головним напрямом реформування системи підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні має стати приведення у відповідність мережі її осередків до реального процесу виконання наукових і науково-технічних робіт.*

По-друге, загрозою для розвитку якісного наукового потенціалу є існування аспірантур, докторантур і спеціалізованих вчених рад, які в достатній мірі не забезпечені керівним, консультативним та експертним науковим потенціалом вищої кваліфікації.

Аналіз стану справ з науковим керівництвом аспірантів в різних секторах наук свідчить, що у вузівському секторі науки ця загроза особливо небезпечна. Так, в 2004 році в вузівському секторі науки кожний фахівець вищої кваліфікації , який виконував наукові та науково-технічні роботи, мав керувати 8 – 9 аспірантами на рік. Але це не тільки не реально (не кожний фахівець вищої кваліфікації має право бути науковим керівником), але і фізично не можливо для того, щоб плідно здійснювати керівництво. Безумовно, в таких умовах сподівання на високу якість наукового та науково-педагогічного потенціалу, підготовленого у вищих навчальних закладах, безпідставні.

Другим напрямом реформування системи підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації є акредитація її осередків тільки в тих наукових закладах, які виконуючи наукові та науково-технічні роботи з певних наукових напрямків, забезпечені належним чином відповідним науковим потенціалом вищої кваліфікації, який за прийнятими нормами має право здійснювати наукове керівництво, консультування та експертизу дисертаційних робіт.

По-третє, почастишали випадки відхилення від норм наукової етики. Плагіат і недостовірність результатів досліджень – це прямий результат двох попередніх вад існуючої системи підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації. До того ж не рідко недостатньо висока відповідальність наукових експертів і членів спеціалізованих вчених рад при прийнятті рішень щодо присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань, які також бувають поза науково-дослідним процесом відповідного наукового напрямку, сприяють цим явищам.

Спроби ВАК України розв'язати проблему належного рівня підготовки та атестації наукових кадрів шляхом створення нових формальних перепон не дають бажаних результатів. Найчастіше такі перепони важко долаються сумлінними науковцям і практично не стають на заваді імітаторами науки. Це викликає пропозиції щодо ліквідації ВАК України та державного контролю за підготовкою наукових кадрів вищої кваліфікації, передачі функцій присудження вчених ступенів та присвоєння вчених звань спеціалізованим вченим радам наукових установ. Проте, виходячи з вищенаведених фактів, ясно, що такі заходи для нашої країни частково можливі, але в повному обсязі передчасні.

Враховуючи, що присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань у нашій країні є форма визнання державою наукової кваліфікації вчених, необхідно акцентувати, що визначення рівня наукової кваліфікації вимагає високої наукової компетентності. Тому *наступним напрямом реформування системи державної атестації має бути демократизація процесу формування спеціалізованих вчених рад наукових установ, експертних рад та Президії ВАК України, посилення їх відповідальності, підвищення прозорості всіх процедур атестації, забезпечення їх постійного зв'язку з науковим співтовариством.*

До основних функцій ВАК України мають належати оптимізація мережі осередків здобуття наукових ступенів, акредитація спеціалізованих вчених рад та контроль за їх діяльністю, присудження найвищих наукових ступенів і присвоєння найвищих вчених звань державного рівня та видача відповідних документів.

Все вищенаведене закладено в запропонованому в ЦДПН НАН України проекті Закону України “Про підготовку та державну атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації”, в якому також зроблено ряд уточнень функцій органів управління розвитком науково-технологічної сфери, передбачені заходи для стимулювання підвищення кваліфікації молодими науковцями, зафіксована можливість видачі дипломів англійською мовою тощо.

Основні концептуальні засади запропонованого проекту Закону полягають у наступному:

- підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації здійснюється під патронатом держави;
- держава доручає ВАК України виконання функцій загальної організації системи та процесу підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;
- держава визнає наукову громадськість (спеціалізовані вчені ради, експертні ради) головним осередком у проведенні атестації;
- науковими ступенями вищої кваліфікації вважаються ступені доктора наук та атестованого доктора наук, а вченими званнями – звання асоційованого професора та професора;

- основною формою організованої підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації є докторантура (очна та заочна); самостійною формою підготовки атестації є здобувацтво;

- підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації мають бути органічно пов'язані з процесом виконання наукових і науково-технічних робіт та не можуть бути організовані у відриві від нього;

- право на організовану підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації надається виключно тим науковим установам і вищим навчальним закладам ІУ рівня акредитації різного підпорядкування і всіх форм власності, які постійно проводять наукові дослідження за державно зареєстрованою тематикою та мають розвинуті наукові школи та наукові напрямки досліджень у відповідних галузях науки;

- докторантури, спеціалізовані вчені ради із визначеним науковим профілем і статусом створюються за рішенням ВАК України в наукових установах та вищих навчальних закладах ІУ рівня акредитації різного підпорядкування і всіх форм власності, які здійснюють фундаментальні, прикладні дослідження та науково-технічні розробки за державно-зареєстрованою тематикою і мають в своєму складі певний науково-кадровий потенціал;

науковий ступінь доктора наук і вчене звання асоційованого професора остаточно присуджується та присвоюється спеціалізованою вченою радою наукової установи, де відбувся процес атестації; науковий ступінь атестованого доктора наук та вчене звання професора присуджується та присвоюється спеціалізованою вченою радою наукової установи, де відбувся процес атестації, підтверджується (не підтверджується) експертною радою та затверджується (не затверджується) Президією ВАК України;

- за ВАК України закріплюються функції: відповідальність за створення нормативних документів, регламентуючих організацію системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації; оптимізація мережи докторантур та спеціалізованих вчених рад в наукових установах; контроль за діяльністю спеціалізованих вчених рад; організація діяльності експертних рад; затвердження рішень експертних рад, видача відповідних дипломів та атестатів.

Для впровадження запропонованого закону необхідно внести зміни в відповідні нормативні документи ВАК, МОН, НАН України, галузевих державних академій. Міністерств і відомств, а також розробити та затвердити в КМ України нові нормативно-правові документи, а саме: Положення про ВАК України, Перелік наукових галузей та спеціальностей, за якими відбувається підготовка та атестація наукових кадрів вищої кваліфікації, Положення про докторантуру та здобувачів наукових ступенів, Порядок присудження наукових ступенів в Україні, Порядок присвоєння вчених завь в Україні.

Впровадження запропонованого закону не потребує додаткових витрат з Державного бюджету України.

Запропонований правовий режим підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації дасть можливість усунути існуючі недоліки системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, буде сприяти на законодавчому рівні підвищенню якості наукового потенціалу української науки та удосконаленню управління науково-технологічним розвитком країни.